

Güler, Mehmet ve Özyetkin, A. Melek (2021). Modern Uygurcada Halk Hekimliği ile İlgili Meslek Adları, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2021/17, s. 23-40.

DOI: 10.46400/uygur.936828

MODERN UYGURCADA HALK HEKİMLİĞİ İLE İLGİLİ MESLEK ADLARI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mehmet GÜLER*

A. Melek ÖZYETGİN**

Geliş Tarihi: 12.05.2021

Kabul Tarihi: 09.06.2021

Öz

Çağdaş ve bilimsel tedavi metotlarının ortaya çıkmasından önce, halk arasında, hastaların tedavisi için birtakım yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler zaman içinde halk hekimliği adı verilen alanı oluşturmuştur. Asya'daki Türk ve Moğol topluluklarında da özellikle Şamanizmin bazı inanç ve ritüelleriyle beslenen tedavi uygulamaları, zaman içinde somut birer mesleki pratiğe dönüşmüştür. Bu uygulamalar için yapılan adlandırmalar, tarihi dönemler ile günümüz Türk lehçe ve şivelerinde sağlık ve tıpla ilgili meslek adlarının yanında kendine yer bulmuştur. Modern Uygurcada da durum farklı değildir; Uygurcada yabancı dillerden geçen tıpla ilgili meslek adlarının yanında eski dönemlerden beri tanık olunan, Türk halk hekimliği kültürüne dayalı meslek adları da dikkati çekmektedir. İncelememizin konusunu da Modern Uygurcadaki halk hekimliğine dayalı bu meslek adları oluşturmaktadır. Makalemizde bu alanda izahlı lügat ve Uygur dilinin çeşitli ağız sözlüklerinden tespit edilen meslek adlarının gelişim süreci ile bu sözcüklerin Modern Uygurcada ve Uygur ağızlarında kullanımı üzerinde durulacak, Uygur kültürü içinde halk hekimliğinin ne derece gelişmiş olduğu ve toplum tarafından benimsendiği, çeşitli meslek adlandırmalarından hareketle ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modern Uygurca, Meslekler, Köken, Halk Hekimliği, Tedavi Yöntemleri.

PROFESSIONAL NAMES RELATED TO FOLK MEDICINE IN MODERN UIGUR

Abstract

Before the emergence of modern and scientific treatment methods, some methods were developed among the people for the treatment of patients. These methods have formed the field called folk medicine over time. In the Turkish and Mongolian communities in Asia, the treatment practices, especially nourished by some beliefs and rituals of Shamanism, have turned into a concrete professional practice over time. The namings made for these practices have found a place for themselves alongside the occupational names related to health and medicine in historical periods and today's Turkish dialects and accents. The situation is not different in modern Uyghur; In addition to the medical profession names in Uyghur language, the names of professions based on Turkish folk medicine culture, which have been witnessed since ancient times, also attract attention. The subject of our study is these profession names based on folk medicine in Modern Uyghur. In our article, the development process of the vocational names determined from various dialect dictionaries of the Uyghur language and the development process of these words in Modern Uyghur and Uyghur dialects will be discussed in this article, and the extent to which folk medicine has developed in the Uyghur culture and has been adopted by the society will be revealed based on various occupational designations.

*Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı, e-posta: mehmetguler01@hotmail.com

Orcid: 0000-0002-9312-6345

**Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: ozyetgin@yildiz.edu.tr

Orcid: 0000-0002-0547-1069

Keywords: Modern Uyghur, Professions, Origin, Folk Medicine, Treatment Methods.

Giriş

Henüz modern tıbbın, sağlık alanıyla ilgili bilimsel çalışmaların olmadığı dönemlerde insanlar; hastalığa yakalanmayı önlemek, maruz kaldıkları hastalıkları ve sağlık sorunlarını ortadan kaldırmak, hastalığa yakalanmış kimseleri iyileştirmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemler zamanla halk hekimliği dediğimiz sağlık alanını ortaya çıkarmıştır. Halk hekimliği son asra kadar yaygın ve itibar gören bir meslek alanı iken günümüzde çağdaş, bilimsel tıbbî uygulamaların sektöre hâkim olmasıyla birlikte geri plana atılmış, yok olma noktasına gelmiştir; ancak kırsal bölgelerde halk hekimliği yapanlar hâlâ mevcuttur.

Halk hekimliğinde her tür rahatsızlık değişik yöntemlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır: Cilt ve deri hastalıkları (aft, uçuk, cüzzam, çiban, çil, egzama, arpacık, kaşıntı, mantar, nasır, saçkıran, sedef, siğil, sivilce, uyuz, yağ bezesi, yanık, terleme, deri iltihabı vb.), iç hastalıklar (apandisit, bademcik, bağırsak kurdu, kalp hastalıkları, kanser, mide rahatsızlığı, damar tıkanıklığı, böbrek taşı, böbrek yetmezliği, sarılık, guatr, şeker, vb.), psikolojik rahatsızlıklar (korku, el ayak titremesi, aşerme, nazar, unutkanlık, uyurgezerlik, uykusuzluk, sinir hastalıkları, idrar kaçırma vb.), kemik, eklem rahatsızlıkları (kemik erimesi, kırık çıkık, romatizma, kemik zayıflığı, bel fıtığı), iltihaplanmalar (göz iltihabı, kulak ağrısı, diş ağrısı, kangren), zehirlenmeler (yılan sokması, böcek ısırması, zehirlenmeler), mikrobik hastalıklar (sıtma, suçiçeği, verem, tüberküloz vb.), astım, basur, ishal, kabızlık, adet düzensizliği, kısırlık, frengi, kansızlık, migren, sara, soğuk algınlığı, ses kısıklığı, baş ağrısı gibi rahatsızlıklar hem gerçekçi, somut, bilimsel yöntemlerle hem de irrasyonel tedavi yöntemleriyle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Ashirkhanova, 2019: 80-174).

Halk hekimlerinin uyguladığı somut tedaviler arasında dağlama, bıçakla çizerek kan akıtma; vücudu gevşeterek, suyla, buharla, kumda, yılan buharında terletme; insan vücudundaki pis kanın çıkarılması için hacamat etme, masaj yapma (germe, çimdikleme, sıvama ile), sülük tedavisi (hirudoterapi) uygulama; bazı bitkisel, hayvansal (kırmızı, deve sütü, koyun ciğeri gibi) madensel veya karma ilaçlarla tedavi etme; şifalı sularla ve faydalı besinlerle iyileştirme gibi yöntemler bulunmaktadır. Ayrıca kırık çıkıklar ve eklem ağrıları için farklı uygulamalar da mevcuttur. Telkin, büyü, şaşırtma, alazlama, okuyup üfleme, göçürme (hastalığı başka canlıya transfer etme), kurşun dökme, cinlerden faydalanma, kutsal mekânları ziyaret ettirme gibi irrasyonel tedavi yöntemleri de halk hekimliği yapan kişilerin uyguladığı soyut metotlardır (Ashirkhanova, 2019: 80-174).

Türk dilinin konuşulduğu coğrafyalarda halk hekimliğine ait meslek adları varlığını bugün de korumaktadır. Bu coğrafyalardan biri de Uygur kültür sahasıdır. Uygur coğrafyası, halk hekimliğinin geçmişten günümüze canlılığını koruduğu bölgelerden biridir. Bu nedenle çalışmamızda Modern Uygurcadaki halk hekimliğine dayalı meslek adları üzerinde durulmuştur.

Uygurların tıp alanındaki meslek adları arasında halk hekimliği kaynaklı olanların yanı sıra Batı ve Çin kaynaklı olanlar da vardır. *Deifu* "doktor", *huşi* "hemşire" sözleri Çince'den alıntı iken; *sestra* "hemşire", *akuşer* "tıp görevlisi", *akuşerka* "ebe", *doxtur* "doktor", *xirurg* "cerrah", *aptikar* "eczacı", *sanitar* "hasta bakıcı", *vrač* "doktor" sözcükleri ya Rusçadan ya da Rusça vasıtasıyla Batıdan geçmiştir. Önceki dönemlerde tıp sahasında Farsça, Arapça ve Moğolca kökenli sözcükler de Uygurca içinde yer edinmiştir. *Dariger*, *doruger* "eczacı", *hemşire* Farsça kökenli iken, *cerrah*, *tevip* Arapçadır. Eski Uygurca döneminden beri var

olan *baħşi*, *emçi*, *otaçi* gibi meslek adları ağızlarında halen kullanımdadır. Bu terimlere *mal doxturi*, *çiş doxturi* gibi adlandırmaları da ekleyebiliriz.

Modern Uygurcada görülen halk hekimliği ile ilgili tüm terimler, tarihî Türk dili alanında da tespit edilebilen, geniş kullanım alanı olan sözcüklerdir. Bu makale kapsamında ilgili terimler tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş, ayrıca sözcüklerin Modern Uygurcadaki ve bazı Türk lehçelerindeki durumu da değerlendirilmiştir:

emçi (ئەمچى) “İlaçla tedavi eden tabip” (Yakup vd., 1990: 302); “tabip, doktor” (Gopuri, 1986: 22).

<em + çi <em ; bk. emçi (Clauson, 1972: 156); emçi (Nadelyaev, 1969: 172); ém (Doerfer, 1965: 215).

<em – le + güci <emle- <em; bk. emle- (Clauson, 1972: 161).

Tarihî dönemlerde: **Eski Uygurcada** *ämçi* < äm + çi “Arzt, Heilkundiger (doktor, tabip, hekim)” (Röhrborn, 2017: 183); **Karahanlıcada** *emci* “ilaç yapıp tedavi edene emçi denir.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 17); *emçi “tabip”* (Maimaitiaili 2013, 188); kamuğ ig toğağa bu emçi erür (Arat, 1947: 438); **Harezmi Türkçesinde** *emçilik* “tababet, doktorluk” (Yüce, 1993: 119); **Oğuzca** kaynaklardan taranan Tarama Sözlüğü’nde *emci semci olmak* “hekimlik yapmak” (1995:1460); **Çağataycada** *émçi* “tabip”; *émlegüçi*, *imlegüçi* “hekim, baytar” (Akbari, 2017: 134-388); *emci* “der Arzt”; *imçi* ~ *emçi* “ein Mensch”; *imleüçi* “der Besprecher” (Radloff, 1898: 966-1578); **Modern Uygurcada** *emçi* “tabip, doktor” < köp ağriğan emçi bolar, köp kezgen yolçi (makal) (Öztuncer, 2006: 36); *imçi* ~ *emçi* “doktor, hekim, bilginin tecrübe ile edinildiğine inanan kimse, şarlatan hekim, sahte doktor” (Yıldırım, 2007: 94); *em satquji* - *doripuruş* “卖药的 mài yào de, 药商 yào shāng (ilaç satıcısı)”; *em tutquji* - *dorigār* “药剂师 yào jì shī (eczacı)” (Jianye, 2007: 101).

Özbekçede *emçi* “emlovçi tobip, vrač” (Mağrufov vd., 1981b: 446); Kırgızcada *emçi* “tabip, emçi” (Yudahin, 2003: 329); Kazakçada *emşi* “emci, doktor, ilaç veren kimse” (Keneşbayoğlu, 1984: 75); Moğolcada *emçi* “cerrah, hekim, doktor” (Lessing, 2003: 496).

Tarihî devirler içinde ilk olarak Eski Uygur Türkçesi içinde görülen *emçi* sözcüğü, sonraki devirlerde de çeşitli kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün “*emlegüçi*” biçimine de rastlanmaktadır. *Emçi* meslek adı *em* “ilaç” köküne *+çi* meslek yapma eki eklenerek; *emlegüçi* sözcüğü ise, *em* köküne *-la/le* fiil yapma eki ve *+güçi* isim yapma ekiyle oluşturulmuştur. Clauson, *emçi* meslek adını “quack doctor” şeklinde tanımlamıştır. Röhrborn sözcük için “şifacı” tabirini kullanmıştır. Doerfer ise sözcüğün Türkçeden Moğolcaya geçtiğini vurgulamıştır (1965: 215). Sözcük, tarihî devirlerden Eski Uygurcada *ämçi*, *ämçin*, *ämzü* biçimlerinde de tanıklanmıştır. Divanü Lügat-it Türk’te *emçi* için “mualic, ilaç yapan adam, eczacı” açıklaması yapılmıştır (Atalay III, 1986: 252); ayrıca *emle-* “ilaçlamak” (Atalay, 1985: 1985: 287); *emlel-* “ilaçlanmak” (Atalay, 1985: 296); *emlen-* “kendine ilaç etmek” (Atalay, 1985: 259); *emleş-* “ilaçlanmak” (Atalay, 1985: 242); *emlet-* “ilaçlatmak, ilaç ettirmek” (Atalay, 1985: 266) şekilleri de tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig’in 4356 beytinde¹ *emçi* sözü “doktor, her derde derman bulan kimse” anlamıyla kullanılmıştır (Arat, 1947: 438-439). Ayrıca burada *kam* sözcüğü ile de ilişkilendirilmiştir (Üstünel, 2020: 323).

Emçi meslek adı, varlığını günümüze kadar sürdürmekle beraber Çağatay ve sonrası döneme ait çok az kaynaktan karşımıza çıkmaktadır. Ferheng-i Azferi’de *emçi*, yanında *emlegüçi*, *imlegüçi* biçimleri de yer almaktadır. Günümüz Uygur ağızlarından Kaşgar diyalektinde *emçi* meslek adı “doktor, hekim, bilginin tecrübe ile edinildiğine inanan

¹ Kutadgu Bilig 4356. beyit: “olarada birisi otacı turur kamuğ ig toğağa bu emçi erür.” “Bunlardan biri doktorlardır; bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi ederler.”

kimse, şarlatan hekim, sahte doktor” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Sözcüğe zaman içinde olumsuz bir algı ve anlam yüklendiği de göze çarpmaktadır (Shaw, 1880: 38; Yıldırım, 2007: 94).

Salarca-Uygurca-Çince Sözlük'te Salarcaya ait olmak üzere *em satquji* “ilaç satan kişi, ilaç dükkanı”, *em tutquji* “doriger, eczacı, ilaç hazırlayan kişi” ifadeleri geçmektedir (Jianye, 2007: 101). Burada sözcüğün Uygurca karşılığı *doriger* olarak verilmiştir. Bu da gösteriyor ki Modern Uygurcada *emci* sözcüğü, yerini büyük ölçüde *doriger*'e bırakmıştır.

Uygurcaya en yakın Türk dili olan Özbekçede *emçi* sözü “emleyen tabip, vracı” şeklinde tanımlanmaktadır (Mağrufov vd., 1981a: 446). Sözcük, diğer Türk lehçelerinde ve Moğolcada da *emçi* şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003: 496).

Kısacası Modern Uygurcadaki *emçi* meslek adı tarihi derinliği bin yıl öncesine uzanan Eski Uygurcadan başlayarak her dönemde tespit edilebilen bir meslek adıdır. *Emçi*, “ilaç yapım hastaları iyileştiren doktor” anlamındadır. Günümüzdeki eczacı ve doktor ayrımı eski devirlerde olmadığı için bu sözcüğün karşıladığı görev alanı içine doktorluk, eczacılık ve simyacılık da girmektedir. Zira *emçi*'nin yaptığı *em* “ilaç”, otacının yaptığı gibi sadece otlardan elde edilmeyip topraktan ya da madensel yapılardan da elde edilmektedir. Bu yönüyle *emciler*, *otaçılardan* ayrılmaktadır. Emçiler “ig” denen hastalıkları tedavi etmektedir ki bu sözcüğün anlam çerçevesi içinde fiziksel rahatsızlıkların yanında ruhsal bozukluklar da yer tutmaktadır. *Em* sözcüğü Modern Uygur Türkçesinde ise “çiçek ve bazı birtakım hastalıkların önünü almak için deri içine enjekte edilen sıvı” şeklinde tanımlanmıştır (Yakup vd., 1990: 299). Öte yandan *em*, *emçi* sözcükleri Tarama Sözlüğü'nde *em sem*, *emci semci* ikilemesi şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (1995:1460).

Kaynaklarda bahşilarla eşdeğer tutulan *emçi*'ler hekimlik yönlerinin baskın olması açısından bahşılardan ayrılmaktadır ancak her iki meslek adı kapsamındaki kişilerin de ruhani güçler tarafından seçildiği hatta bu işe zorlandığı ve rüyalarında kendilerine bu durumun iletildiği yönünde bilgiler verilmesi dikkat çekicidir. Yine bu kişilerin seçilmesinde bu kişilerin soyu öncelikli etken olmaktadır. Yani soyunda *emçi*, *bahşı* olan kimseler ilk çağrıyı almada öncelikli kabul edilmektedir (Çobanoğlu, 2018: 3).

otaçi (ئوتاجى) (tarihî söz) “Tabip, doktor” (Yakup vd., 1995: 606).

<ot - a + çi < ota- < ot; ayrıca bk. otaçi (Clauson, 1972: 44), ota- (Clauson, 1972: 42), ot (Clauson, 1972: 34), ot + a- (Erdal, 1991: 422), otaçi (Nadelyaev, 1969: 373).

Tarihî dönemlerde; **Köktürkçede** *otaçi* “hekim” (Tekin, 2016: 306); **Eski Uygurcada** *otaçi* “Heilkundiger (şifacı)” (Wilkens, 2016: 1027); *otaçi* “hekim” (Uçar, 2013: 280); *odaçi* “Arzt” < *otaguçi*, *ootaçi*” (Tezcan, 1994: 94); **Karahanlıcada** *otaçi* < “ot, ilaç” < İlaç içtim anlamında ot içtim denir. Bu kelimedden “tabip, otaçi diye adlandırılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 15); *otaçi* “hekim” (Maimaitaili, 2013: 473) <kişi iglese ot otaçi berür (Arat, 1947: 227); *otacı* “hekim” (Üşenmez, 2006: 327); **Harezmi Türkçesinde** *otacı* “hekim, doktor, tabip”; *otalagucı* “hekim, veteriner” (Yüce, 1993: 164); **Kıpçak-Memlük Sahasında** *otaçi* ≈ *otaçi* “hekim” (Ünal, 2010: 202); *otaçi* “hekim” (Grönbech, 1992:148); *otacı* ~*otçı* “tabip, hekim” (Toparlı, 2014: 206); **Oğuz grubunda** *otacı* “doktor, hekim” (Turan, 2001: 157); Tarama Sözlüğü'nde *otacı*, *otçu* “hekim, tabip”; *otalayıcı* “hekim, tabip” (1995: 3021-3026); **Çağatayca** Senglah Lügati'nde *otçı* “tabip ve cerrah başed” (STF, H. 1374: 36); *otçı*, *otacı* “aktar, hekim, tabip” (Akbari, 2017: 132-472); *otçı* “醫者 yīzhě - tabip, hekim” (Yunusoğlu, 2012: 79); Beş Dilli Sözlük'te *otaçi* “醫生 yīshēng- doktor” (1957: 1172).

Kazakçada *otaşı* “kırıkçı, kırılan kemikleri yerine getirerek bağlayan kimse” (Keneşbayoğlu, 1984: 213). Moğolcada *otaçi(n)* “doktor, hekim” (Lessing, 2003: 976).

Otaçı meslek adı Eski Türkçeden itibaren kayıtlarda geçmektedir. Sözcük, *ot* “bitki, nebat” kökünden türetilmiştir. *Ot* isim köküne *-a/e* fiil yapma eki getirilmiş, sonrasında *-guçi/güçi* eki ile *otaguçi* türetilmiş (Tezcan, 1974: 94) veya *-taçı* sıfat-fiil eki getirilmesiyle oluşan *ot+a-taçı* biçimi zaman içinde aşınmayla *otacı*'ya dönüşmüştür (Üstünel, 2020: 322). Diğer bir görüşe göre Türkçedeki *otçı* meslek adı Moğolcaya *otacı* biçimiyle geçmiş, sonrasında bu şekliyle tekrar geri alınmıştır. Clauson, sözcüğün “doktor, hekim” manasına geldiğini ancak kökeni noktasında sorun olduğunu belirtmektedir. Marcel Erdal, *ot* kökünden *ota*-fiilinin oluşturulduğunu, bunun da “otlarla tedavi etmek” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Uygur metinlerinde sıkça geçen bu meslek adı için Kaşgarlı *ot* maddesinde “ot içtim yani ilaç içtim; bundan dolayı hekime otacı denir” (Atalay, 1985: 35) şeklinde açıklamada bulunmaktadır. Kutadgu Bilig 2109. beyitte “Kişi hasta olsa ilacını otacı verir.” ifadesiyle sözcüğün “hekim” manasında olduğu vurgulanmaktadır (Arat, 1947: 227). Sözcük, Orta Türkçe döneminde *otacı* ve *otçı* biçimi ile Türk lehçelerinde yerini korumuştur. Modern Uygurcaya geçişte ara dönem olan Çağatay sahasına ait Abuşka, Senglah, Azferi gibi sözlükler ile sonraki dönem ürünü olan Beş Dilli Sözlük ve İdikut Sözlüğü'nde de tanıklanmaktadır. Çağatay dönemi sonrasında sözcüğün *otçı* biçimi daha yaygındır.

Modern Uygurcada *otacı* adının yerini özellikle Rusça ve Çince'den geçen meslek isimleri almaktadır ancak sözcük, yazı dilinde hâlâ varlığını korumaktadır. Aynı şekilde günümüz Türk lehçelerinde de yaşatılmaktadır. Yapılan tanımlamalar, bu mesleği yapan kişilerin “otları kullanarak hastalıkları tedavi eden, yarı doktor yarı aktar vazifesi gören kimseler olduğunu ortaya koymaktadır. *Otaçı*'ların da *emçi* gibi dönemine göre gayet bilimsel yöntemlerle hastalıkları tedavi ettiği; büyü, efsun, sihir gibi işlerle uğraşmadığı görülmektedir. Sözcüğün kökü olan “ot”; bitki, ilaç anlamı yanında “zehir, zehirli ot, tedavi edici bitki” gibi anlamları da taşımaktadır (Clauson, 1972: 34).² Dolayısıyla bu izahattan *otacı* adı verilen kişilerin her tür bitki konusunda uzman olduğu sonucuna varılabilir.

Sözcüğün *ota-* biçimi ise “otları biçerek ilaç yapmak, otlardan yapılmaya ilaçlarla tedavi etmek” anlamlarına gelmektedir. Bu işleri yapan kişiye de tarihi süreçte *otacı* adı verilmiştir.

Kutadgu Bilig'de “doktor, her tür derde derman bulan kimse” anlamında kullanılan *otacı*, yakın anlamlısı olan *emçi* sözcüğüne göre kullanım sıklığı daha düşük olan bir meslek adıdır. *Otaçı* “bitkilerden yaptığı ilaçlarla hasta tedavi ederken özellikle tedavi yöntemi olarak bitkileri kullanmaktadır. Dolayısıyla *otacı* adı verilen kimseler bitkilerin hangi hastalığa iyi geldiğini bilen kimseler olmalıdır; bu noktada otaçıların emçiler gibi irrasyonel yöntemler kullanmadığı düşünülmelidir.

sunuqçı (سۇنۇقچى) “Yerinden çıkan azalarını yerine getirip iyileştiren kişi, kırıkçı”; *sunuk* (سۇنۇق) “vücuttaki yaralı, aksayan, hastalıklı, kırık veya çıkık kemik” (Yakup vd., 1992: 598).

< s1 - n + uk + ç i < sunuk~sınuk < s1n- < s1- ; bk. s1nuk (Clauson, 1972: 837).

Meslek adı biçimi olarak tarihi dönemlerde görülmeyen sözcük, Modern Uygurcada *sunuqçı* “bonesetter” < teñiqçi (Schwarz, 1992: 492); kol sozğuçi, kol *sunğuçi* “sınıkçı” (Öztuncer, 2006: 26) şeklinde tanıklanmıştır. Modern Uygurca dışında Özbekçede *sınıkçı* “sıngap çıkkanı tüzetüvçi tabib” (Mağrufov vd., 1981b: 51) biçiminde Uygurca ile aynı anlamda varlığını sürdürmektedir. Diğer Türk lehçelerinde durum farklı değildir: Kazakçada *sınıqşı* “kırıkçı” (Keneşbayoğlu, 1984: 253); Azerbaycan Türkçesinde *sınıqçı* “çıkış və ya sınımiş süngüyü yerinə sala bilən arahəkimi” (Orucov vd., 2006b: 107);

² Clauson, *ot* sözcüğünü “grass, vegetation; medicinal herbs, poisonous herb, curative herbs - ot, bitki, tıbbi bitkiler, zehirli bitkiler, tedavi edici bitkiler” gibi tanımlamalarla izah etmiştir.

Türkiye ağızlarından derlenen Derleme Sözlüğü'nde *sınıkçı*, *sınıhçı* "kırık çıkık bağlayan kimse" şeklinde ifade edilmiştir (1993: 3612).

Sunukçı sözcüğünün alt biçimleri olan *sinuk*, *sin-*, *sı-* sözcükleri, Eski Türkçeden beri kaynaklarda yer almaktadır: **Köktürkçede** *si-* "kırmak, tahrip etmek" (Tekin, 2016: 308), **Eski Uygurcada** *sinuk* "kırık" (Tekin, 2017: 60); *sı-* "kırmak" (Özbay, 2014: 152); *si-* "kırmak" (Ölmez, 1991: 110); **Karahanlıcada** *sinuk nen* "kırık nesne" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 496); *sinuq* "kırılmış, kırık" (Maimaitiaili, 2013: 538) < Kutadgu Bilig 1858'de *sinuq*ğ sapar ol *buzuq*ğ iter (Arat, 1947: 203); **Harezmi Türkçesinde** *siñ-* "kırılmak" (Yüce, 1993: 175); **Kıpçak-Memlük sahasında** *sinuk* "kırık" (Grönbech, 1992: 166); *sınık* "kırık" (Toparlı, 2014: 235); **Çağataycada** *sin-* "kırılmak" (Akbari, 2017: 496); **Modern Uygurcada** *sinuq* ~ *sunuq* "kırık, bozuk" (Maimaitiaili, 2019: 390-398).

Bizim "kırıkçı" olarak bildiğimiz meslek kolu, modern tıbbın yaygınlaşmadığı dönemlerde hatta günümüzde tüm Türk lehçeleri coğrafyasında görülmektedir. *Sınıkçılar*; kol, bacak, boyun, çene, omuz, parmak gibi uzuvları çıkan, kırılan kimselerin bu uzuvların yerine getiren; bu işte uzmanlaşmış, halktan kimselerdir. Bu kişiler ayrıca bel ağrısı, karın şişliği, damar ve sinir sıkışması, göbek düşmesi, yel girmesi gibi şikâyeti olan kişileri de el yordamıyla tedavi etmektedirler. Tedavi yöntemleri arasında fiziksel müdahalelerin yanında bardak çekmek, otlardan ilaçlar hazırlamak da vardır. Kırıkçılar, ilaç yazmaz, ağrıyı dindirmeye çalışmaz. Bu meslek sahipleri, usta-çırak ilişkisi ile bu mesleği öğrenmektedir. Geleneksel tedavi yöntemleri bağlamında *sınıkçı*'ya başvurma olgusu tercih ya da mecburiyetten günlük pratikte hala varlığını sürdürmektedir (Ashirkhanova, 2019: 89).

Bazı kaynaklarda *sınıkçı* meslek adı için farklı adlandırmalar da göze çarpmaktadır: Mukaddimetül-Edep'te *bertükçi*³; Bahşayış Lügati'nde *sünük bağlayıcı*⁴; Lügat-i Çağatay'da *utuçı* "kırıkçı"⁵ ifadeleri de aynı meslek adı için kullanılmaktadır.

téñiķçi (تېڭىقچى) "Yerinden çıkan, kırılan kemikleri sarma, yerine getirme işleriyle uğraşan kişi"; **téñiķ** (تېڭىق) "sarılan, bağlanan" (Yakup vd., 1991: 437).

<téñ - iķ + çi < téñiķ < téñ- ; bk. tañuq (Clauson, 1972: 519) < tañ- (Clauson, 1972: 514).

Clauson, bu sözcüğün kökünü *tañ-* (bağlamak) şeklinde vermiştir. *Téñiķçi* meslek adı tarihî dönemlerde herhangi bir kaynaktan tanıklanamamıştır ancak sözcüğün kök biçimi olan *tañ-* sözcüğü Karahanlı döneminden beri kayıtlardadır: **Karahanlıca** *tañ-* "ip ile bağlamak" <"ol anıñ başın tañdı O, onun başını baş bağı ile bağladı. Herhangi bir şeyi ip vb. ile kuvvetli bir şekilde bağlarsan yine aynıdır." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 852-509); **Kıpçak-Memlük sahasında** *tañğ-* "bağlamak, desteklemek" (Toparlı, 2014: 261); **Çağataycada** *tañğıp* "sarıp, bağlayıp" (Güzeldir, 2002: 226) anlamında kaydedilmiştir.⁶ **Modern Uygurcada** *téñiķçi* "kırıkçı" (Necip, 2013: 409). Ayrıca *tañ-* "bağlamak, düğümlemek, birlikte yapmak, bitirmek" (Maimaitiaili, 2019: 417); *teñlimek*, *tañmak* "bağlamak" (Öztuncer, 2006: 86); *tañmaq* "paket, bohça bağlamak ya da kırık kol, bacak gibi uzuvlar da dahil olmak üzere cansız herhangi bir şeyi bağlamak (Yıldırım, 2007: 146).

Karahanlı dönemi eserlerinden itibaren karşımıza çıkan *tañ-* "sarmak, bağlamak" fiilinden türetilen *tañiķ* "sargı, sarılan" ve *tañiķçi* "sargıcı" sözcüğü her ne kadar fazla kaynaktan görülmese de Modern Uygur Türkçesinde hâlen kullanımdadır. Sözcüğün anlam çerçevesi, *sınıkçı*'dan biraz farklıdır: *Téñiķçılar*, kırılan, çıkan, yaralanan, bozulan uzuvları düzeltip

³ bk. (Yüce, 1993: 101); Bu kaynaktan "bertük" sözcüğü "bere" şeklinde tanımlanmıştır.

⁴ bk. (Turan, 2001: 165).

⁵ bk. (ÇOL, H. 1298: 25).

⁶ (Güzeldir, 2002: 227) sayfada sözcüğün farklı çekimleri de verilmiştir: *tañğasanğ* (bağlasan), *tañğdılar* (bağladılar), *tañğıban* (bağlayıp), *tañğarğa* (sarmaya, bağlamaya).

üzerine ilaç olabilecek maddeler süren, zarar gören bölgeyi saran ve bu şekilde hastayı iyileştiren kişilerdir.

tomurçi (تومورچی) “Damar tutarak hastalığı tedavi eden tabip, doktor” (Yakup vd., 1991: 286).

< tom + ur + çi < tamur ~tamar < tam-; bk. tamar~tamır (Clauson, 1972: 508).

Meslek adı olarak Modern Uygurca dışında Salarca, Kazakça, Kırgızca gibi Türk lehçelerinde de görülmektedir. Tarama Sözlüğü'ne göre Oğuz grubu ağızlarında aynı mesleği yapanlara “*tamar urucu, kan alıcı*” gibi isimler de verilmektedir (1995: 3710). **Modern Uygurcada tomurçi** “halk hekimi” (Necip, 2013: 419); Salarca *damurji* “tomurci 按脉的医生 ànmài de yīshēng -nabız doktoru” (Jianye, 2007: 71); Kazakçada *tamırşı* “nabız yoklayarak hastalığı teşhis eden kimse” (Keneşbayoğlu, 1984: 262); Kırgızcada *tamırçı* “nabza göre hastalığı teşhis eden tabip” (Yudahin, 2003: 705).

Sözcüğün meslek adı biçimi tarihi dönemlerde yoktur; fakat bu meslek adına kaynaklık eden *tomur* ~*tamar* sözcüğü Eski Türkçe döneminden itibaren tanıklanmaktadır: **Eski Uygurcada tamır** “ader > tamır yolları açılıp” (Yakub, 2016: 219); **Karahanlıca tamur** “vücuttaki damar” < Oğuzlar mim'in üstünlü haliyle tamar derler. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 155); *tamur* “damar” (Üşenmez, 2006: 387); Kutadgu Bilig 4099. beyit “tamurın teşer kör sorup kan içer” (Arat, 1947:413); **Harezmi Türkçesinde tamar** “damar” (Yüce, 1993: 182); **Kıpçak sahasında tamar** “damar” (Grönbech, 1992: 177); **Çağataycada tamur** “damar” (Güzeldir, 2002: 224); *tamur* “reg u rişe-i dereht” (STF, H. 1374: 107) şekil ve anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Clauson'a göre kökü *tam-* “damlamak” filinden gelen *tamur~tamar* biçimi Eski Uygurcadan itibaren kaynaklarda *tamar* ve *tamur* şekilleriyle yer almış ve Çağatay sonrası dönemde yuvarlaklaşmaya uğrayıp *tomur*'a dönüşmüştür. Uygurcanın yazı dilinde *tomur* şeklinde iken Kaşgar ağızlarında *tamur* biçimi ile yaşamaktadır (Yıldırım, 2007: 145).

Bir anatomi terimi olarak “kan sıvısının insan bedeninde dolaştığı boruya benzer organ, canlılarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal gibi tanımlamaları olan *tamar~tamur ~damar*, insanların sağlığına kavuşturulması açısından tıp biliminde tarih boyunca dikkate alınmıştır. Bu alanda uzmanlaşan hekimlere *tomurçi* “damarcı” denmiştir. *Tomurçi*, vücuttaki damar tıkanıklıklarını, büyümesini, varisleri, kanla ilgili çeşitli hastalıkları şifalı bitkilerle, hacamat, sülük veya kupa tedavisi gibi yöntemlerle iyileştirmeye çalışan halk hekimidir. Modern Uygurcada bu kimselere *tevip* “tabip” de denmektedir.

tévip (تېۋىپ) Ar. “Hastaların damarını tutup inceleyen ve kendine has ilaçları olan tıp uzmanı, tababet doktoru” (Yakup vd., 1991: 441).

<tévip < Ar. طبيب tabib “hekim, doktor” < Ar. طب tıbb (Yeğın, 1993: 928).

Sözcük, ilk İslami dönem eserlerinden itibaren görülmektedir: **Karahanlıcada tabib** “tabip, doktor, hekim” (Üşenmez, 2006: 383); **Harezmi Türkçesinde** < tabibka beyan kıldı (Tezcan, 1994: 161); Memlük sahasında tabib “hekim, tabip” (Toparlı, 2014: 257); **Oğuz grubunda** tabib “tabip, tıp doktoru” (Turan, 2001: 166); **Çağataycada** tabib “hekim, tabip” (Yücel, 1995: 425); tabib “hekim” (Karasoy, 1989: 763); tabib “hekim, doktor” (Gedikoğlu, 2017: 249); tabib “hekim, doktor (Kargı Ölmez, 1993: 545); **Modern Uygurcada tévip, tivip** “tabip, doktor” (Necip, 2013: 414); tiwip “民族医大夫 mínzú yī dàfū (halk hekimi) (Mihaili, 1997: 143); *tābib* < A. طبيب tabib “hekim” (Maimaitiaili, 2019: 423).

Diğer Türk lehçelerinde de yaygındır: Türkmencede *tebip* “yasadışı doktorluk yapan kimse” (Tekin, 1995: 622); Kazakçada *tavip* “hekim, falcı” (Keneşbayoğlu, 1984: 268).

Arapça tıbb (طب) sözünün ism-i faili olan *tabip* (طبيب), "tıp ilmi (veya sanatı) ile uğraşan kişi, doktor, hekim" anlamındadır. Bu meslek adı Modern Uygur Türkçesinde *tevip* biçimiyle kullanılmakta ve "damar hekimi, otaçı, aktar" anlamlarını içinde barındırmaktadır. Sözcüğün Türk lehçelerinde ilk kullanıldığı Türkçe eser, Karahanlı dönemine ait Divan-ı Hikmet'tir. Zamanla tüm Türk lehçelerine yayılmıştır; "tedavi eden kişi" anlamında başka sözcükler de dile girdikçe *tabip* sözcüğünün başlangıçtaki anlamı birçok yerde değişime uğramıştır. "Hekim" anlamı dışında "yasadışı doktorluk yapan kimse, falcı" gibi yeni anlamlar edinmiştir. Sözcüğün Uygur ağızlarında *tiwip* kullanımı da oldukça yaygındır.

baxşı (باخشى) I - (din) "Dua okuyup, ilaç verip hastalıkları tedavi eden kişi; tuğ bağlayıp büyü yapan kişi, büyücü II-Kartal, doğan, şahin gibi kuşlarla av avlayan kişi, kuşçu" (Yakup vd., 1990: 333); 1. Divane, kaçık, hekim, otacı 2. Yazıcı, tahsildar 3. Aşık, ozan, meddah 4. Meraklı, hevesli (Necip, 2013: 28).

< baxşı < Çin. boshi < 博士 bóshì ; bk. (Clauson, 1972: 321)⁷, (Doerfer, 1965: 271)⁸ baqşı, baqşı (Nadelyaev, 1969: 82).⁹

Tarihî dönemlerde: **Eski Uygurcada** *bahşı* "Meister" (Kasai, 2011: 186); *bahşı* "Lehrer" (Wilkens, 2016: 938); *baxşı* < chin. boshi, "Lehrer" (Tezcan, 1994: 84); *bakşı* < Çin po-shı < pak+si "üstat, hoca" (Tekin, 2017: 358); *bagşı, bhahşı, pahsi* < Chin. boshi 博士 < pakşı "Meister, Lehrer" (Gabain, 1974: 326); **Kıpçakçada** *bacsi vel biticçi* ≈ "bakşı veya bitikçi "yazıcı, bakşı" (Ünal, 2010: 194); bakşı "yazıcı" (Grönbech, 1992: 22); **Çağatayca** *bahşı* "Türkistan şahlarının yazıcılarına dirler ki hiç Farişi bilmeyeler" (Güzeldir, 2002: 168); *bahşı* "nüvisende vü debir ü hvanende vü cerrah ra guyend" (STF, H. 1374: 73); *bahşı* "ozan" (Kargı Ölmez, 1996: 336); *bagşı* "師 shī (öğretmen, din hocası)" < Çin. poshi (Yunusoglu, 2012: 77-153), *bahşı* "Sanger, Dichter, Musikant, Arzt; Chanteur, Poete, Medecin" (Vambéry, 1867: 244); **Modern Uygurcada** *baxşı, baxşı* "kuş avcısı; hastalıkları iyileştirici" (Maimaitiaili, 2019: 81); *baxshi* "巫帅 wūshuài, 巫医 wūyī (büyücü hekim)" (Fumaoji, 2000: 286); *bahşı ~bahşı* "gezgin ozan, ilham almış saz şairi, aynı zamanda avcı" (Yıldırım, 2007: 98).

Sadece Modern Uygurcada değil diğer yakın Türk lehçelerinde de yaygındır: Özbekçede *baxşı* "halk dastonlarını küylövçi şoir, okın; duolar okıp dam salıb ırım sırimlar kılıb davolovçı tabib" (Mağrufov vd., 1981a: 86); Kırgızçada *bakşı* "mutatabbip, şaman, bahşı" (Yudahin, 2003: 81); Azerbaycan Türkçesinde *baxşı* "şair nəğməkar" (Orucov vd., 2006a: 208); Türkmencede *bagşı* "türkücü, saz şairi" (Tekin, 1995: 44); Kazakçada *baqşı* "bahşı, falcı" (Keneşbayoğlu, 1984: 35); Moğolcada *bagşı* "öğretmen, eğitmen, hoca, usta, uzman, katip < Çin po-shih" (Lessing, 2003: 110).

Görüldüğü üzere ilk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde kaydedilen *baxşı* kelimesinin Çince 博士 *bóshì* "doktor, usta, alim"den geldiğine dair bir görüş birliği mevcuttur. Sözcük "öğretmen" anlamından "usta, hekim, katip, ozan, şaman, şarkıcı, çalgıcı" anlamlarına kadar birçok anlamı zaman-mekan değişimine bağlı olarak üstlenmiştir.¹⁰ Clauson sözcük için "din hocası" manasını ön plana çıkarırken Doerfer "hekim, doktor" anlamlarını da vurgulamıştır. Harezmi ve Karahanlı sahasında rastlanmayan sözcüğün Çağatay sahasında

⁷ *bağşı*: fr. Chinese po-shih; religious teacher (Buddhist) "Clauson'a göre *bağşı* Çince *poshi*'den gelir ve Budistlerde dinî eğitici demektir".

⁸ Doerfer'e göre *baqşı* ← chin 博士 *boshi* (gelehrter); Çince'den Türkçeye geçen sözcük, Türkçeden de Moğolca, Arapça, Soğdça, Rusçaya geçmiştir. Ayrıca Çince'den Mançuca, Korece, oradan da Japoncaya taşınmıştır.

⁹ *baqşı, baqşı* "uçiteli, nastavnik"

¹⁰ Arat (1988: 584), *Babür Vekayinamesi'nde geçen* "bu hazinenin başına ... ve bahşılardan Muhammed Bahşı tayin edildi; bu ifadesinden katip kastedilmiş olabileceği gibi ordunun mali işlerine bakan kişilere de delalet etmesi muhtemeldir, demektedir.

sıkça kullanılması gözden kaçmamaktadır. Abuşka'da “yazıcı”, Senglah'ta “yazıcı, şarkıcı, cerrah” anlamları verilmiştir.

Başlı adlandırması ile ilgili günümüz Uygur dili, Lopnur ağzında “büyücü doktor” anlamı dikkat çekicidir. Kaşgar ağzında “gezgin ozan, ilham almış saz şairi, avcı, öğretmen” (Yıldırım, 2007: 98); Aksu ağzında “kuş avcısı, hastalıkları iyileştiren kişi” anlamlarına geldiği kaydedilmiştir (Maimaitiaili, 2019: 81). Diğer Türk lehçelerinde ve Moğolcada da görülen sözcük için Özbekçede “dualar okuyup, şarkılar söyleyip tedavi eden tabip” açıklaması verilmiştir. Sözcüğün farklı dönemlerde birçok anlamı yüklenmiş olması halkın bu sözcüğü çok sık kullandığının göstergesidir. Sonuç olarak bu mesleği yapan kişilerin toplumda geniş saygı gördüğü ve birçok konuda bilgi sahibi olduğu söylenebilir. Bu nedenle diğer konularda hüner gösterenlere, kamlık vazifesi yapanlara ve insanları iyileştirenlere de bahşi unvanı verilmiştir. Bahşılardan toplumdaki doktorluk algısı, kam ile emçi arasındadır. Yani “yarı kam, yarı doktor”dur. Sözcük, ayrıca “usta ve öğretmen” çağrışımlarını da içermektedir.

Öte yandan günümüz Uygurlarının içinde “kuş bahşi” adı verilen kimselerin bulunduğu, bu kimselerin özellikle doğum yapmış kadınlarda görülen “al” hastalığının tedavisi için bürküt benzeri kuşları tedavi seansları içinde kullanarak hastayı tedavi ettikleri bilgisi çeşitli kaynaklarda yer almaktadır (Rahman, 1996: 169).

kaman (قاملان) “Şaman dininde bahşılık, büyücülükle hasta tedavi eden kişi” (Yakup vd., 1994: 137).

<kam + an < kam; bk. kam (Clauson, 1972: 625);¹¹ qam (Doerfer, 1967: 402).¹²

Kaman biçimi tarihî kayıtlarda yoktur ancak *kam* biçimi Eski Uygurcadan beri görülmektedir: **Eski Uygurcada** *kam* “büyücü, kahin” (Caferoğlu, 2015: 163); **Karahanlıca** Divanü Lügat-it Türk'te *kam* “kahin” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 412); kam “kâhin, hakim” (Maimaitiaili, 2013: 294) < anı emleyümez bu dünya kamı (Arat, 1947:218); *kam* “kam, şaman” (Üşenmez, 2006: 243); **Kıpçakçada** *kam* “şaman, kam” (Grönbech, 1992: 87); *kam* “sihirbaz” (Toparlı, 2014: 124); **Çağataycada** *kam* “tabib vü muallıc vü hakim vü danışmend ra guyend” (STF, H. 1374: 207); *kam* “tabib ve hakim, danışmend, feylesof” (ÇOL, H. 1298: 222); *kam* “der Arzt, Quacksalber, Zauberer; Sorcier, celui qui fait des miracles” (Vambery, 1867: 312).

Kaman sözcüğünün kaynağı olan *kamın* “halk hekimi” anlamına eski kaynaklarda tesadüf edilmemektedir. Kelime, daha çok “büyücü, sihirbaz, kahin” gibi birtakım anlamlarda kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de¹³ “Dünyanın hekimleri bir araya gelse açgözlülük hastalığını iyileştiremez.” denilerek kam sözcüğünün hekimlik yönüne vurgu yapılmıştır. Yine Çağatay kaynaklarında bu sözcüğün hekim anlamı da kaydedilmiştir. Senglah'ta *kam* için “tabip, muallıc, hakim, bilgin” anlamları verilmiştir. Vambery, “doktor, büyücü” anlamlarını vurgulamıştır.

Günümüz Uygur Türkçesinde görülen *kaman* sözcüğünün *kam* olduğuna kuşku yoktur ancak bu adlandırma, başka lehçelerde pek yoktur. Sözcük, “hekim, usta”, “tedavi edici” anlamlarında yüzyıllardır kullanılmaktadır. Hatta Uygurlar, eski devirlerde “Kam” ve “Kaman” sözcüklerini birlikte kullanmışlardır. Öte yandan kamların sadece büyü ve sihirle değil, tıbbi olarak ilaçlarla da hasta tedavi ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹ kam için Clauson “sorcerer, soothsayer, magician - büyücü, sihirbaz” şeklinde açıklama yapmıştır.

¹² Doerfer sözcüğe “schamane -şaman” karşılığını vermiş ve Türkçe kaynaklı olup Rusçaya da geçtiğini belirtmiştir.

¹³ *Kutadgu Bilig* 2002. Beyit: “Bu sukluk ig ol bir oti yok emi anı emleyümez bu dünya kamı” “Açgözlülük, ilacı bulunmayan bir hastalıktır; onu, bütün dünya kahinleri bir araya gelse, yine tedavi edemezler.”

Kamanın benzer kullanımı olan şaman sözü ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu sözcük kimine göre Rusça, kimine göre Tunguzca “saman”dan bozmadır. Diğer yandan Eski Uygurca ile ilgili bazı kaynaklarda da şaman sözcüğüne rastlanmaktadır.¹⁴ Bu da sözcüğün çok eskiden beri var olduğunun delilidir. Uygurcadaki “kaman” sözünün buradan geçmiş olması da olasılık dâhilindedir.

daxan (داخان) Ar. + Fa. Duahan, dua okuyup ateş düşürerek hastayı iyileştiren kişi (Yakup vd., 1992: 5), otçu, üfürükçü, efsuncu (Necip, 2013: 92).

<daxan < دعاخوان dua-han “dua okuyan” < Ar. دعاء dua’ “Allaha yalvarma, birini çağırma, bir yere gönderme” (Yeğin, 1993: 203).

<Fa. خوان hʷan “okuyan, çağırın” (Yeğin, 1993: 331) < Fa. خواندن hʷanden “okumak, çağırılmak” (Kanar, 2019: 266).

Dua okuyan anlamındaki “daxan” sözcüğü son dönem Uygur dili içinde *kam*’lar ve İslami referanslı üfürükçüler için kullanılmaktadır. Tarihi kaynaklarda “dahan~duahan” kullanımları görülmemektedir.

büvi (بوۋى) (din) “İman, inanç işleriyle meşgul olan kadın, sofı hatun” (Yakup vd., 1990: 523); “1. Yaşlı kadın, hanım nine 2. Hanım adlarına eklenen unvan” (Necip, 2013: 55).

<büvi < böğü ~ böke; bk. bövä (Doerfer, 1963: 233).¹⁵

Tarihi dönemlerde: **Köktürkçede** böğü “hakanlık ya da hanlık adı” (Tekin, 2016: 297); **Eski Uygurcada** böğü “Weise” (Tezcan, 1971: 87); böğü “hikmet” (Tekin, 2017: 377); böğü “Zauber-mächtigtig” (Kasai, 2011: 190); *bügü* “hikmet, bilgelik, büyü” (Ölmez, 1991: 91); **Karahanlıca** Divanü Lügat-it Türk’te *bügü* “bilge akıllı. Biriken suyun çokluğu bakımından ona benzetilir.” *bügü* “alim, bilge ve akıllı. Bundan ikileme ile böğü bilge denir” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 185-446); böğü “bilgin, akıllı, hakim, bilge” (Maimaitiaili, 2013: 149); “yine yakışmış bilgelik böğü” (Arat, 1947:122); **Harezmi Türkçesinde** bükü “böğü, sihir” (Taymas, 1988: 23); **Kıpçak-Memlük sahasında** *bügü* “bilge” (Grönbech, 1992: 44); *bügi* “büyü, sihir” (Toparlı, 2014: 39); **Çağataycada** *bügi* “sihr ü efsun başed” (STF, H. 1374: 90), *bügi* “büyü, sihir, efsun” (ÇOL, H. 1298: 84) **Modern Uygurcada** büwi “巫婆 wūpó (cadı), 布維 bùwéi-büvi” (Mihaili, 1997: 144); buwi “女巫 nǚwū (cadı)” (Fumaoji, 2000: 281).

Özbekçede *büvi* “granny, grandmother” (Butayev, 2008: 569); Moğolcada böge, bögeçi “şaman, kam” (Lessing, 2003: 198).

Eski Türkçe döneminden beri var olan “böğü” sözcüğünün kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Ortak görüş, sözcüğün Çince kökenli olup oradan Moğolcaya, sonra da Türkçeye geçtiği yönündedir. Sözcük, zaman içinde anlamsal değişmeye uğramıştır. “Akıllı, bilge” anlamından bu vasfı üzerinde taşıyan yaşlı kadınlara aktarılmıştır. Uygur kültüründe bu kadınların ermiş vasfına yakın olduğu, hastaları okuyup üfleterek iyileştirdiği, fal bakıp ruh çağırıldığı, kötü ruhları kovduğu ifade edilmektedir. Kaşgar, Lopnur ağızlarına ait sözlüklerde büvi kelimesinin Çince karşılığı da “büyücü, cadı” şeklinde verilmiştir (Mihaili, 1997: 144).

Böğü’nün şamana özgü gizemli yönü de vardır. Ancak sonraki dönem Türkçe vesikalardan 14. yüzyıla ait “Kodeks Kumanikus”ta, 15. ve 16. yüzyıla ait Orta Asya Çağatayca sözlüklerde ve Osmanlı dönemine ait Türkçe kayıtlarda *bögü* ~ *bögi* nin temel anlamı

¹⁴ bk. Wilkens (2021: 643) şaman < TochA şamaṃ < Gāndhārī şamana = Skt. śramaṇa buddh. Mönch || Budist rahip.

¹⁵ “Doerfer bövä sözcüğünün karşılığını “schamane -şaman” olarak vermiş ve Orta Moğolca döneminde Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtmiştir.

“büyücülük, muska” olarak değiştirilmiş, kelimenin “önder, kabile başkan” anlamı kaybolmuştur. *Bögü*’den değişerek gelen *büvi* kelimesi Uygurlar arasında genellikle İslam’daki sufi hocalar arasında yer alan ruhanî kadın hocaları gösterir. Onlar bu mezheplerde Allah’a yakın olan kutsal kadınlar olarak görülür, kişilerce ölmüşlerin ruhlarına dua etmeleri, hastalar için fal bakmaları ve kötü ruhları kovup hastalığı iyileştirmeleri için çağırılırlar. Bu örf âdetler de eski şaman kültürünün yayılma sırasındaki değişimleridir (İnayet, 2007: 213).

doriger (دورنگر), **dariger** (دارنگر) Fa. “Eczacı, aptıkar” (Necip, 2013: 94); dora (دورا) “ilaç, deva, drog, zehir, barut; hastalığı önlemek ve iyileştirmek için faydalanılan madde” (Yakup vd., 1992: 94).

<dora + ger < Fa. دارو daru “ilaç, zehir, barut” (Kanar, 2019: 274) < Peh. داروغ darug “ilaç, deva” > Fr. *drogue* > İng. *drug* ; ayrıca bk. daru (Steingass, 1892: 497).

<Fa. گر ger “işleyen, yapan” < Peh. کردن کار kar kerden “çalışmak, işlemek, uğraşmak” (Kanar, 2019: 483).

Modern Uygurcada *doriger* “药剂师 yàojìshī (eczacı)” (Zhaoshijie, 1993: 17) veya *duriger* “药剂师 yàojìshī” (Mihaili, 1997: 45); *dāruferuṣ* ~ *dārupuruṣ* < Far. *dārūfrūṣ* “baharatçı” (Maimaitiaili, 2019: 132); Kazakça *dariger* “emci, doktor, hekim” (Keneşbayoğlu, 1984: 66); Kırgızca *darıçı*, *dariger* “eczacı, tabip” (Yudahin, 2003: 298).

Farsça kökenli *doriger*; otaçı, emçi, aktar sözcüklerinin anlam çerçevesi içindedir. İlaç üretip satan kişilere verilen addır. İlk olarak Kutadgu Bilig 5244’te rastladığımız (Arat, 1947: 522)¹⁶ daru sözcüğünün meslek şekli için tarihi kayıtlarda bir örnek yoktur ancak sözcük Türk lehçeleri içinde *darıcı*, *dariger* biçimlerinde ve Uygur ağızlarında *duriger*, *darupuruṣ* şekillerinde de karşımıza çıkmaktadır. *Doripuruṣ* namıyla bilinen bu meslek sahipleri hem bazı bitkilerle hastaları tedavi etmekte hem de çeşitli bitki ilaçlarının satışını gerçekleştirmektedir. Uygurlarda “çokluk, bolluk” anlamını vurgulamak için *doripuruṣ*ların ilaçlarına genel olarak “seksenhalta (seksen torba)”¹⁷ denmektedir (Rahman, 1996: 92).

şipager (شپاگر) Ar. + Fa. Hastalığı iyileştiren, ağrıya ve acıya çare bulan kişi (Yakup vd., 1992: 836).

<şipa + ger < Ar. شفا şifa “şifa, derman, deva” (Kanar, 2019: 386) < Ar. شفای şefae “tedavi etmek, iyileştirmek” (Mutçalı, 2012: 451).

<Fa. گر ger “işleyen, yapan” < Peh. کردن کار kar kerden “çalışmak, işlemek, uğraşmak” (Kanar, 2019: 483).

Meslek adı biçimi olan *şipager* sözcüğüne tarihi kaynaklarda rastlanmamakta ancak yakın Türk lehçelerinde bu meslek adı görülmektedir: Özbekçede *shifokor* “doctor, medico, physician, healer” (Butayev, 2008: 792); Kazakçada *şipager* “tedavi eden, iyileştiren kimse” (Bayniyazov, 2003: 640) şeklindedir.

¹⁶ Kutadgu Bilig I 5244. beyitte “Seniñde-turur kör bularnıñ emi otağıl daru birle bolğıl xamı” - “Bütün bunların devası sendedir; sen onların hekimi ol, ilaç ver ve tedavi et.” denmektedir.

¹⁷ Doğu Türkistan’da 1995 yılında bir grup araştırmacı tarafından yazılan *Uygur Orp Adetleri* adlı kaynaktan “*doripuruṣ*” ve “seksenhalta” hakkında şunlar yazılmaktadır: Uygurlar arisidiki *doripuruṣ*lar her hil dora-derman setişqa birleştürüp tomur tutup her hil kisellerge diagnoz qoyidu. Aldin teyyarlap qoygan şipaliq dorilarnı beridu. Bezi kisellerge teyyar dora bulmiganda her hil dora materyalliridin nisbiti boyıçe tengşep uni teyyarlaş ve istimal qiliş usullirini tepsiliy ögitip qoyidu. Muşundaq *doripuruṣ*luq dukinida setilidigan dora-dermanlar ning türü köp bolup, her bir hil dora ayrim haltiga qaçiliniq tizip qoyulidigan bolgaçqa uni helq “seksenhalta” dep ataşqa adetlengen.

Sözcüğün kaynak kökü ola *şifa* sözcüğü 14. yüzyıldan itibaren kayıtlarda geçmektedir: **Oğuz grubunda** *şifa* "şifa" (Özavşar, 2009: 361); **Çağataycada** *şifa* (A) "hastalıktan kurtulma" (Yücel, 1995: 424); *şifa* (A) "iyileşme" (Kargı Ölmez, 1993: 543).

Şipager sözcüğü hasta tedavisi yapan halk hekimleri için genel bir tabirdir. Bu sözcüğün kapsamı oldukça geniştir; ancak daha çok insanların küçük rahatsızlıklarını gideren, onları rahatlatan kimseler için kullanılmaktadır. Uygur coğrafyasında olduğu kadar Özbek ve Kazak dairesinde de yaygındır.

cerah (جراح) Ar. Uygur tebabetindeki harici hastalıklar doktoru (Yakup vd., 1991: 552).

<cerah < Ar. جراح *cerrah* "yarayı açıp tedavi eden doktor" (Yeğın, 1993: 153) < Ar. جرح *cerehe* "yaralamak, kırmak, incitmek" (Mutçalı, 2012: 112).

Sözcüğün tarihi dönemlerde fazla kaydı yoktur. Modern Uygurcada ve diğer Türk lehçelerinde ise halen kullanımdadır: **Modern Uygurcada** jərrah "surgeon" (Schwarz, 1992: 317); Özbekçede jarroh "surgeon" (Butayev, 2008: 621); Azerbaycan Türkçesinde cərrah "xəstələri yarmaq üsulu ilə müalicə edən həkim" (Orucov vd., 2006a: 406).

Arapça *cerehe* kökünden gelen cerrah sözcüğünün 14. Yüzyılda Türk lehçelerine dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Memlük Sahasına ait Gülistan Tercümesi, cerrah sözcüğünün kaydedildiği ilk Türkçe eserdir: Cerrah "operatör" (Toparlı, 2014: 42). Sözcüğün kendisi ya da kökteş örnekleri Çağatay dönemi eserlerinde de görülmektedir. Günümüzde modern tıp içinde de kullanılan cerrahlık adlandırması, Modern Uygurcada halk hekimliğinin bir dalı olarak gösterilmiştir.

Bu meslek adlarının dışında Uygur ağızlarında çiçek hastalığı hekimi olan *ilmici* sözcüğüne de rastlanmaktadır (Maimaitiaili, 2019: 212). Öte yandan Uygur örf adetleri içinde başka mesleklerdeki kimselerin de halk hekimliği alanına giren uygulamaları olduğunu müşahade etmekteyiz. Bunlardan birincisi *setraşlar*dır. Setraşların yani berberlik yapan kimselerin damar tedavisi, masaj, siğil tedavisi, diş çekimi, sünnet gibi uygulamalar da yaptığı kayıtlarda yer almaktadır (Rahman, 1996: 80) Bunların yanında hetniçi (sünnetçi, keskeççi) adı verilen kimseler, basit cerrahi işlemleri halk arasında uyguladıkları için; taqiçi (nalbant)'lar baytarlık işlerinden anlayıp hayvan tedavi etmede yardımcı oldukları için halk hekimliği kategorisi içinde düşünülebilir (Rahman, 1996: 85). Modern Uygurca sözlüklerde olmamakla birlikte Çağatay dönemi kayıtlarında geçen oñçı "chirurgien, médecin-cerrah" (Courteille, 1870: 82), tıñgu "hacamatçı" (Akbari, 2017: 519) gibi meslek adları da halk hekimliği ile ilgili oldukları için zikredilebilir.

Sonuç

Halk hekimliğine bağlı meslek adları Modern Uygurcada ve ağızlarında canlı bir biçimde yaşamaktadır. Özellikle Şamanizm kültürünün devamı niteliğinde olan bu hekimlik sahasındaki meslek dalları alternatif tıp olarak adlandırılabilir uygulamalar yapmaktadır. Bu tıp uygulamaları içinde bitkilerin kullanımı, bitkilerden farklı ilaçlar yapımı; hacamat, sülük tedavisi, ruhsal bozuklukları gidermek için muska yazımı, üfürükçülük benzeri çeşitli uygulamalar halk hekimliğinin alanı içine girmektedir. İncelediğimiz halk hekimliğine bağlı meslek adlarını genel olarak iki kısma ayırabiliriz: Birinci grupta sadece fiziksel tedavi ile uğraşan hekimler yer alır. Bu grupta emçi, otaçı, sunukçı, tenikçi, tomurçi, doriger, tevip, cerrah sayılabilir. İkincisi de din Şamanizm inancının temsilcisi olan kişilerin hastalıkları tedavi etme, insanları iyileştirme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve yarı hekimlik yarı din adamlığı ve bilgelik vasfı taşıyan meslek adlandırmalarıdır. Bunlar içinde de kaman, baxşi, büvi, daxan yer almaktadır ki bu meslekleri icra eden kişilerin tedavi yöntemleri bilimsel ve rasyonel değildir.

Uygurcada halk hekimliği terimlerinin geçmişten günümüze bu kadar yaygın kullanılması, Eski Uygur yerleşik kültürünün gelişmişliğine bağlanmalıdır. Tıp alanındaki bu gelişmişlikte Uygurların kendi sosyo-kültürel yapılarının, dini inançlarının yanı sıra geleneksel Çin tıbbının ve Hint-İran kültürünün etkileri de yadsınmaz. Bu kültür, zaman içinde farklı kaynaklardan da beslenerek günümüze kadar yaşatılmıştır. Yine geçmişten günümüze Türk dili ve kültürünün -son iki yüzyılı hariç tutarsak- diğer lehçelere nazaran Uygurlarda daha iyi yaşatıldığı görülür. Bu durum sağlık alanındaki çeşitli terim ve meslek adlarında da kendini göstermektedir.

Kısaltmalar

A/ a./ Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
Ç / ç. / Çin. / Chin	Çince
F / f. / Fa. / Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
H.	Hicri
İng.	İngilizce
Peh.	Pehlevice
R / r. / Ru.	Rusça
Skt.	Sanskritçe
ÇOL	Şeyh Süleyman Efendi. (H. 1298) <i>Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani</i> . İstanbul.
STF	Mirza Mehdi Han Esterabadi. (H. 1374) <i>Senglah, Ferheng-i Türki be Farisi</i> . Tahran: Neşr-i Merkez.

Kaynakça

- ABDULLA, Mömin. (1989). *Türkçe-Uygurçe Lügat*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- AÇIKEL, Ali. (1990). *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve San'atlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKBARI, Najibullah. (2017). *Mirza Ali Baht'ın Çağatayca Sözlüğü: Ferheng-i Azferi (Marufü'l-Lugat) İnceleme, Metin, Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig I-II-III*. İstanbul: MEB Basımevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1988). *Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig – Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ASHIRKHANOVA, Karlygash. (2019). *Kazakistan'da Halk Hekimliği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- ATALAY, Besim. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks" (IV)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim. (1996). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim. (1996). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, Erhan. (2008). "Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtları'na Göre)". *Journal of Turkish Linguistics*, Vol. 2/1, pp. 49-66.
- BAYAT, Fuzuli. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYNİYAZOV, Ayabek ve diğerleri. (2003) *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- BERDIMURAT, Jakıp. (1993). *100 Halk Emçisi*. Almatı: Atamura Basımevi.
- BEŞ DİLLİ SÖZLÜK (ÇİNCE, TİBETÇE, UYGURCA, MANÇUCA, MOĞOLCA). (1957). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- BUTAYEV, Şavkat ve IRISQULOV, Abbas. (2008). *Inglizcha Özbekcha-Özbekcha Inglizcha Lugat*. Toshkent: O'zbekiston Respublikası Fanlar Akademiyası.
- CAFEROĞLU, Ahmet. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ÇAKMAK, Serkan. (2017). "Uygurca Yazılmış Meslek Risalelerinin Ses Özellikleri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 10, s. 81-103.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. (2018). "Kazak Halk Kültüründe 'Kam'dan 'Baksi' ve 'Emçi'ye Dönüşümler". *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, S. 15, s. 1-9.
- DANKOFF, Robert and KELLY, James. (1982). *Compendium of Turkic Dialects (Diwan Luyat at Turk)* USA: Harvard University Press .
- DANKOFF, Robert. (1983). *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*. USA: University of Chicago Press.
- DOERFER, Gerhard. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band I*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DOERFER, Gerhard. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DOERFER, Gerhard. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band III*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- DÖKMECI, İsmet. (2012). *Tıp Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi.
- EMET, Erkin. (2006). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERASLAN, Kemal. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- EROĞLU, Engin. (2014). *Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FU, Maoji ve MÍ, Haili. (2000). *Uygur Tilining Lopnur Teleppuzi Üstide Tetqiqat (维吾尔罗布话研究Wéiwú'ěr Luóbù Huà Yánjiū)*. Pekin: Merkezi Uluslar Üniversitesi Yayını.
- GABAİN, A. Von. (1974). *Alturkische Grammatik*. Harrassowitz: Michigan University.
- GEDİKOĞLU, Fazilet. (2017). *Çağatayca Taberî Tarihi (Tarihname) Tercümesi (182a-242b) İnceleme-Metin-Dizin*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GOPURÍ, Gulam. (1986). *Uygur Şiviliri Sözlüki*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- GRÖNBECH, Kaare. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. (Çev.: Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜZELDİR, Muharrem. (2002). *Abuşka Lügati- Giriş-Metin-İndeks*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HAN, Jjianye ve MA, Chengjun. (2007). *Saweihan Cidian-Salarca Uygurca Çince Sözlük*. Pekin: Ulusal Dil Komisyonu Bilimsel Araştırma Planlama Bürosu.
- IŞIK, M. T. ve diğerleri. (2018). "Mersin'de Bir Kadın Sınıkcının Uygulamaları" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, C.8, s.274-281.
- JARRING, Gunnar. (1979). *Åter till Kashgar: memoarer i nuet (Return to Kashgar: memoirs in the present)* (in Swedish). Stockholm: Bonniers.
- KANAR, Mehmet. (2010). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- KANAR, Mehmet. (2019). *Büyük Farsça- Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- KARA, Funda. (2011). *Zebân-ı Türkî (Kélür-Nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KARASOY, Yakup. (1989). *Şiban Han Divanı, İnceleme-Metin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl. (1993). *Mahbubu'l-Kulub İnceleme-Metin-Sözlük*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl. (1996). *Şecere-i Terakime-Türkmenlerin Soykütüğü*. Ankara: Simurg Yayınları.
- KASAİ, Yukiyo. (2011). *Berliner Turfantexte 29, Vimalakirtinirdesasutra*. Belgium: Brepol Publishers.
- KENEŞBAYOĞLU, K. ve diğerleri. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: Hasan Oraltay ve Nuri Yüce). İstanbul: TDAV Yayını.
- KONT, Okan. (2006). *Uygur Şiveleri Sözlüğü (S'den Y'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- LESSING, Ferdinand. (2003). *Moğolca Sözlük*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MAĞRUFOV, Z.M. ve diğerleri. (1981a). *Üzbek Tilining İzohli Lugati I- A-R*, Moskva: Rus Tili Naşriyati.
- MAĞRUFOV, Z.M. ve diğerleri. (1981b). *Üzbek Tilining İzohli Lugati II- S-X*. Moskva: Rus Tili Naşriyati.
- MAIMAITIALI, Nuerjamaili. (2013). *Kutadgu Bilig'in Sözcük Varlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MAIMAITIALI, Nuerjamaili. (2019). *Çağdaş Uygurcanın Ağızları ve Söz Varlığı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MALOV, Sergey. (1956). *Uygurskiy yazik. Hamiyskoe narechie, Teksti, perevod, slovar*. Frunze: Institut Yazikoznaniya Akademi Nauk SSP.
- MALOV, Sergey. (1961). *Uygurskiye Nareçiya Sintzyana Teksty, perevod, slovar*. Moskova: Institut Yazikoznaniya Akademi Nauk SSP.
- MAUE, Dieter. (2016). *Alttürkische Handschriften. Teil 19: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift. Teil 2. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*.
- Mİ, Haili. (1997). *Uygur Tili Kaşgar Teleppuzi Tetqiqati (维吾尔语喀什话研究 Wéiwú'ěr yǔkè Shénhuà Yánjiū)*. Pekin: Merkezi Uluslar Üniversitesi Yayını.
- Mirza Mehdi Han Esterabadi. (H. 1374) *Senglah, Ferheng-i Türki be Farisi*. Tahran: Neşri Merkez.
- MUTÇALI, Serdar. (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- NADELYAEV, V.M. ve diğerleri. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- NECİP, Emir Necipoviç. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORUCOV, E. H. ve diğerleri. (2006a). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati I- A-D*. Baqi: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası.
- ORUCOV, E.H. ve diğerleri. (2006b). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati IV S-Z*. Baqi: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası.
- OSMANOV, Mirsultan. (2004). *Günümüz Uygur Dilinin Hoten Diyalekti (Hāzırqı Zāmān Uyğur Tiliniñ Hoten Diyalekti)*. Şincan: Şincan Halk Neşriyati.
- ÖGER, Adem ve GÖNEL, Tugba. (2011). "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri". *Turkish Studies*, S. 6/4. s. 233-248.
- ÖLMEZ, Mehmet. (1991). *Altun Yaruk III.Kitap (=5. Bölüm)*. (Suvarnaprabhāsasūtra) Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi I.
- ÖZAVŞAR, Resul. (2009). *Marzubānname Tercümesi, Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişimleri, Dizin*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZTUNCER, Özlem. (2006). *Uygur Şiveleri Sözlüğü (A'dan Z'ye Kadar Transkripsiyonlu Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- RADLOFF, Wilhelm. (1893). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy -Wersuch Eines Wörterbuches der Türk Dialecte*, Sanktpetersburg: İmperatorsxoy Akademi Nauk.
- RAHMAN, Abdükerim ve diğerleri. (1996). *Uygur Örp-Adetliri*. Şincang: Şincang Yaşlar Ösmürler Neşriyati.
- RÖHRBORN, Klaus. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien; II Nomina-Pronomina-Partikeln*; Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SCHWARZ, Henry. (1992). *An Uyghur-English Dictionary*. Washington: Western Washington University Press.
- SHAW, Robert Barkley. (1880). *A Sketch Turkish of Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkend)*. (Çev.: Fikret Yıldırım), Calcutta: The Baptist Mission Press.
- STEINGASS, Francis Joseph. (1892). *Persian-English Dictioanry*. Beirut: Liban Publishers.
- SUGAWARA, Jun. (2016). "Uygurların Hüner-Kesip Risaleleleri". (Çev.: Ömercan Nuri), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 41, s. 151-183.
- Şeyh Süleyman Efendi. (H. 1298) *Lüगत-i Çagatay ve Türki-i Osmani*. İstanbul.
- TAYMAS, Abdullah. (1997). *İbni Mühenna Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Şinasi. (2017). *Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- TEKİN, Talat ve diğerleri. (1995). *Türkmence –Türkçe Sözlük*. Ankara: Şafak Matbaası.
- TEKİN, Talat. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, Semih. (1974). *Das uigurische Insadi-Sütra. Berliner Turfantexte 3*. Berlin: Akademiya Verlag.
- TİLEVKABILULI, Öteyboydak. (1996). *Şipagerlik Bayan*. Almatı: Jalın Basımevi.
- TOPARLI, Recep ve diğerleri. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Fikret. (2001). *Eski Oğuzca Bahşayış Lügati*. İstanbul: Bay Yayınları.
- TÜRKİYE'DE HALK AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ*. (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Seyfullah. (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UÇAR, Erdem. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur: IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.
- ÜNAL, Orçun. (2010). *Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜSTÜNEL, Ö. Y. (2020). "Kutadgu Bilig'de Sağlığı Koruma Bilgisi ve Sağlıkla İlgili Bazı Eş Anımlı Sözcükler". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 312-330.
- ÜŞENMEZ, Emek. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VAMBERY, Herman. (1867). *Chagataische Sprachstudien*. Leipzig: Brockhaus.

- WEEKLEY, Ernest. (1921). *Etymological Dictionary Of Modern English*. London: Dover Publications.
- WEHR, Hans. (2008). *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Beirut: Librairie du Liban.
- WEİ, Cuyi. (2007). "Uygurcadaki 'Büvi' Kelimesinin Kökeni Üzerine". (Çev.: Alimcan İneyet), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 7/2, s. 213-217.
- WILKENS, Jens. (2016). *Berliner Turfantexte 37, Dasakarmapatavadanamala Teil 2*, Belgium: Brepols Publishers.
- WILKENS, Jens. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*, Göttingen: .Erschienen im Universitäts verlag,
- XIII. YÜZYILDAN BERİ TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ KİTAPLARDAN TOPLANAN TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜ*. (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAKUP, Abdurishid. (2005). *The Turfan Dialect of Uyghur, Turcologica 63*, Wiesbaden: Brepols.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1990). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti I*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1991). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti II*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1992). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti III*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1994). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti IV*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1995). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti V*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAKUP, Abliz ve diğerleri. (1998). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti VI*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAYLAGÜL, Özen. (2010). *Ebvâb-ı Şifâ*. Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Araştırmaları Dizisi.
- YEĞİN, Abdullah ve diğerleri. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. İstanbul: Türdav.
- YILDIRIM, Fikret. (2007). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YODER, Daphne. (2009). *Halk Tıbbı ve Modern Tıp*. (Çev.: Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm), Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- YUDAHİN, K.K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal. (2012). *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, Nuri. (1993). *Mukaddimetü'l-Edep*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCEL Bilal. (1995). *Babür Divanı, Gramer-Metin-Sözlük-İndeks*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- ZHAO, Shijie. (1981). *Uygurca Söz Yasaş Kaidiliri*, (维语构词法Wéiyǔ gòucífǎ). Şinjiang: Milletler Neşriyatı.